

УДК 340.1

СПІВВІДНОШЕННЯ ДИСПОЗИТИВНОГО МЕТОДА ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРИНЦИПУ ДИСПОЗИТИВНОСТІ

Ростислав ГЕНТОШ,

старший викладач кафедри цивільного права та процесу
Львівського торговельно-економічного університету

SUMMARY

This article observes the disposition in law. In this article analyzed the dispositive principle as one of the most important principle in private law, the dispositive method of law, the content of this concepts, the relationship of the dispositive principle and the dispositive method of law. The article points to the need for implementation of the dispositive principle in the law.

Key words: branch of law, principle of law, method of law, dispositive principle, dispositive method, dispositive nature.

АНОТАЦІЯ

У статті досліджується диспозитивність у правовому регулюванні. Розглядається принцип диспозитивності як один із найбільш важливих принципів приватного права, диспозитивний метод правового регулювання, зміст цих понять, співвідношення між диспозитивним методом правового регулювання та принципом диспозитивності. Стаття вказує на необхідність закріплення принципу диспозитивності в галузевих нормативних актах.

Ключові слова: галузь права, принцип права, метод права, принцип диспозитивності, метод диспозитивності, диспозитивний характер.

Постановка проблеми. Диспозитивність у теорії права має кілька значень та різні аспекти її застосування. У працях багатьох вчених-юристів диспозитивність розглядається як метод правового регулювання або як ознака метода низки галузей права, а також як один із найважливіших принципів приватного права, матеріальний зміст якого належним чином не досліджений та не розкритий. У багатьох галузях як приватного, так і публічного права поняття та визначення змісту принципу диспозитивності не закріплене в нормах права. Крім того, належним чином не досліджено взаємозв'язок між диспозитивним методом правового регулювання та принципом диспозитивності, у зв'язку із чим правовою наукою не вироблено єдиного підходу в питанні визначення співвідношення між ними.

Актуальність теми. В окремих галузевих нормативних актах законодавчо визначено лише певні види суспільних відносин, які регулюються тією чи іншою галуззю права. Однак не відображено те, яким чином вони регулюються, який підхід застосовується для їх врегулювання. Диспозитивність як одна з характерних ознак приватного права, яка вказує на відповідний метод правового регулювання приватних відносин, прямо не закріплена в галузевих нормативних актах. У правовій науці відсутні наукові дослідження співвідношення та взаємозв'язку між диспозитивним методом правового регулювання та принципом диспозитивності.

Метою статті є визначення співвідношення диспозитивного метода правового регулювання та принципу диспозитивності, теоретичне обґрунтування необхідності прямого закріплення принципу диспозитивності в нормах приватного права.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити такі завдання:

1) проаналізувати теоретичні положення правової науки, які стосуються диспозитивності як однієї з характерних ознак приватного права, та прояви диспозитивності в правовому регулюванні (принцип диспозитивності, диспозитивний метод правового регулювання);

2) визначити співвідношення між диспозитивним методом правового регулювання та принципом диспозитивності;

3) обґрунтувати необхідність закріплення принципу диспозитивності в галузевих нормативних актах.

Для здійснення дослідження застосовувались такі методи: метод системного аналізу, структурний метод, метод узагальнення та логіко-юридичний метод.

Стан дослідження. Загальнотеоретичну базу для подальшого дослідження співвідношення диспозитивного метода правового регулювання та принципу диспозитивності права було закладено ще радянською правовою наукою в працях таких учених, як Грібанов В.П., Алексєєв С.С., Александров М.Г., Васильєв А.М. та ін.

Поняття та зміст диспозитивного метода правового регулювання розкрито в працях таких українських вчених-юристів як Кельман М.С., Луць Л.А., Колодій А.М., Скакун О.Ф., Рабінович П.М., Копейчиков В.В. Водночас принцип диспозитивності переважно досліджувався лише як принцип здійснення процесуальних прав у галузях процесуального права, а не як принцип права загалом. Тому у працях вчених-правників переважно розкрито лише його процесуальний аспект. При цьому матеріально-правовий зміст принципу диспозитивності не розкрито.

Щодо визначення співвідношення між диспозитивним методом правового регулювання та принципом диспозитивності, то воно предметом окремого наукового дослідження.

Метою статті є дослідження співвідношення диспозитивного метода правового регулювання та принципу диспозитивності, а також обґрунтування необхідності закріплення принципу диспозитивності в галузевих нормативних актах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «диспозитивність» (від лат. *dispono* – розпоряджаюся, влаштовую або *dispositus* – упорядкований, розподілений) визначають як один із основних принципів цивільного та кримінального процесу, за яким сторони мають можливість розпоряджатися процесуальними засобами захисту своїх прав та інтересів. Суд активно сприяє їм у реалізації цих прав і здійснює контроль за законністю їхніх розпорядчих дій, долаючи труднощі, пов'язані з юридичною необізнаністю сторін, і перешкоджаючи зловживанням учасників справи [1, с. 80].

Наведене визначення поняття «диспозитивність» розкриває лише його процесуальний аспект, але не охоплює матеріально-правовий. Хоча диспозитивність є принципом матеріального права, в його нормах цей принцип прямо не закріплений, а його закріплення в нормах процесуального права має похідний характер.

У більш широкому розумінні під диспозитивністю розуміють можливість суб'єктів самостійно упорядкувати (регулювати) свої відносини, діяти на власний розсуд: вступати в правовідносини чи ні, визначати їх зміст, здійснювати свої права або утримуватися від цього, з кількох запропонованих законом або договором варіантів поведінки обирати оптимальний з погляду власних інтересів [2, с. 197].

У правовій науці досліджуються різні прояви диспозитивності, зокрема диспозитивний метод як один із методів правового регулювання, диспозитивність як ознака метода правового регулювання та принцип диспозитивності як міжгалузевий принцип права.

Наукові дослідження диспозитивного метода правового регулювання нерозривно пов'язані з дослідженнями системи права, розподілом права на галузі. Система права складається з неоднакових за змістом й обсягом структурних елементів, які логічно поєднують і розподіляють нормативний матеріал відповідно до його функціональної спрямованості [3, с. 354]. Тому постає питання про визначення критеріїв розмежування структурних елементів цієї системи. Найбільшими структурними елементами в системі права вважаються галузі права.

Поняття «галузь права» неодноразово було предметом аналізу в правовій науці. Підходи до визначення цього поняття в працях різних вчених-юристів дещо відрізняються. Вивчення наукових праць, присвячених цьому питанню, дає підстави виділити кілька основних підходів до розкриття змісту поняття «галузь права». Для прихильників першого підходу це поняття розкривається через предмет та метод правового регулювання. Для другого підходу до розкриття змісту поняття «галузь права» є характерним те, що воно розкривається лише через предмет правового регулювання, а метод взагалі не згадується. Зокрема, як приклад формулювання поняття «галузь права», в якому метод правового регулювання не розглядається як критерій, на основі якого можна виокремити галузь права, можна навести таке визначення: «Галузь права – це впорядкована сукупність юридичних норм, що регулюють визначений рід (сферу) суспільних відносин» [4, с. 326]. Також поняття галузі права визначають як уособлену сукупність норм, спрямовану на регулювання певної сфери якісно однорідних суспільних відносин [5, с. 259]. Отже, в цих визначеннях чітко вказано, що однією з головних ознак галузі права є те, що вона регулює певну сферу суспільних відносин, тобто для кожної галузі є характерним предмет правового регулювання. Із цієї точки зору лише предмет правового регулювання є критерієм виділення тієї чи іншої галузі в системі права. Водночас не стверджується категорично, що галузь права повинна мати свій власний, унікальний предмет правового регулювання, відмежований від інших галузей права. Такі визначення поняття «галузь права» дають можливість продовжувати штучно виділяти в системі права все нові й нові галузі права до безкінечності без належного їх розмежування за предметом правового регулювання чи іншими критеріями. Що, власне, й відбувається – галузі виділяють в системі права без будь-яких чітких критеріїв. Штучно сформований предмет правового регулювання нових галузей завжди є предметом фундаментальних галузей права, які були виділені в системі права значно раніше. При цьому предмет таких галузей права чітко не розмежований. У той

же час у наведених визначеннях поняття «галузь права» відсутній будь-який натяк на те, що вона повинна також мати власний метод правового регулювання.

Разом із тим інші вчені-юристи вказують на те, що галузь права характеризується не лише визначенням предметом правового регулювання, а й також специфічним методом правового регулювання. Зокрема, П.М. Рабінович дотримується думки, що «галузь права – це система юридичних норм, які регулюють певну сферу суспільних відносин специфічним методом правового регулювання» [6, с. 119]. Тобто кожна галузь права, на думку П.М. Рабіновича, все ж повинна мати специфічний предмет правового регулювання. При цьому метод у системі права є визначальним лише на рівні галузі права, а менші структурні елементи системи права – інститути права не мають власного специфічного метода. Він характерний лише для галузей права. Інститут права визначається вказаним автором як система юридичних норм, які регулюють певну групу однорідних суспільних відносин [7, с. 57]. Л.А. Луць подає подібне визначення поняття галузі права: «Галузь права – це підсистема норм права, що регулює відносно самостійну сферу однорідних суспільних відносин специфічним методом» [8, с. 156]. Визначаючи ознаки галузі права, серед таких ознак вона зазначає, що «критеріями групування інститутів у галузі права є предмет і метод правового регулювання» [8, с. 161].

О.Ф. Скакун у формулюванні поняття «галузь права» також вказує на специфічний метод правового регулювання: «Галузь права (англ. branch of law) – відносно самостійна сукупність юридичних норм, що регулює якісно однорідну сферу (рід) суспільних відносин специфічним методом правового регулювання. Інші вчені стверджують, що «під галуззю права ми розуміємо сукупність правових норм, що становлять самостійну частину системи права та регулюють суспільні відносини певного виду своїм особливим методом» [9, с. 282]. При цьому предмет правового регулювання часто називають матеріальним критерієм поділу права на галузі, а метод юридичним (або формально-юридичним) [3, с. 355; 4, с. 326].

Метод правового регулювання вказує на те, яким чином суспільні відносини врегульовані, відображає певний підхід до правового регулювання суспільних відносин.

Рабінович П.М. визначає метод правового регулювання як «специфічний спосіб владного впливу держави на суспільні відносини, здійснюваний за допомогою правових норм та інших юридичних засобів» [10, с. 124].

Якщо здійснювати розподіл норм права на галузі на основі такого підходу, який передбачає застосування обох критеріїв розподілу права на галузі, то в такому випадку багато структурних елементів системи права, які багатьма вченими-юристами вважаються галузями права, ми не зможемо віднести до галузей права, оскільки вони не мають свого власного, притаманного лише їм «специфічного» або «особливого» метода правового регулювання. У вітчизняній правовій науці розрізняють багато галузей права, які не лише не мають власного специфічного або особливого метода правового регулювання, а й предмет цих фактично є частиною предмета правового регулювання інших галузей права. Наприклад, такі галузі, як аграрне, банківське, медичне право тощо. Це свідчить про те, що ці галузі виділено в системі права без дотримання таких критеріїв розмежування як предмет та метод правового регулювання, тобто сформовано не лише умовно, а й штучно. Їх предмет повністю охоплюється предметом правового регулювання конституційного, адміністративного, цивільного та інших галузей права. Вони використовують «чужі» методи правового регулювання, які є специфічними для відповідних фундаментальних галузей права. Водно-

час суспільні відносини, що регулюються такими штучно виділеними галузями, можуть повністю не охоплюватися предметом однієї з фундаментальних галузей права, а належати до предмета правового регулювання кількох галузей права.

Комаров С.А. та Малько А.В. вважають основними методами правового регулювання є:

1) імперативний – метод владних приписів, субординації, який ґрунтується на заборонах, зобов'язуваннях, покараннях;

2) диспозитивний – метод рівноправ'я сторін, координації, який ґрунтується на дозволах;

3) заохочувальний – метод винагороди за певну заслужену поведінку;

4) рекомендаційний – метод поради діяти так, як це бажано для суспільства та держави, тощо [4, с. 326].

Л.А. Луць відносить диспозитивний метод (координаційні способи впливу) до ознак приватного права. Цей метод вона вважає характерним для цивільного, сімейного права [8, с. 162–163].

Принцип диспозитивності також досліджувався правовою наукою, але переважно як процесуальний принцип здійснення суб'єктами цивільного або кримінального процесу своїх прав.

Термін «принцип» (principium) у перекладі з латинської означає «начало, основу», «основне положення», «керівну ідею».

У Словнику української мови подається одразу кілька значень слова «принципи»:

1) основне вихідне положення якої-небудь наукової системи, теорії, ідеологічного напрямку;

2) особливість, покладена в основу створення або здійснення чого-небудь, спосіб створення або здійснення чогось;

3) переконання, норма, правило, яким керується хто-небудь у житті, поведінці [11, с. 693].

Поняття принципів права розроблялось ще в радянській правовій науці. Зокрема, ще в 1966 році В.П. Грибанов сформулював поняття принципів права наступним чином: «Принципи права – це керівні положення соціалістичного права, його основні начала, що виражають об'єктивні закономірності, тенденції та потреби суспільства, визначають всієї системи, галузі або інституту права та мають у силу їх правового закріплення загальнообов'язкове значення» [12, с. 13]. Подібний підхід до визначення принципів права застосовується і в сучасній вітчизняній правовій науці. На думку Колодія А.М., принципи права – «це такі відправні ідеї існування права, які виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу» [13, с. 27].

Однак, як зазначає С.С. Алексєєв, «принципи права – це не якісь суто духовні фантоми і навіть не категорії правосвідомості. Вони повинні бути виражені в праві, в текстах законодавчих актів (у вигляді текстуальних формулювань або у вигляді «розчинених» у тексті ряду статей нормативних положень)» [14, с. 145].

Принципи права як керівні засади (ідеї) права можуть не бути прямо закріплені в нормах тієї чи іншої галузі, однак можуть бути сформульовані у вигляді основних положень, які покладені в основу правового регулювання суспільних відносин у тій чи іншій сфері.

Заслугує на увагу твердження С.С. Алексєєва, який зазначає: «Ті або інші особи можуть вчиняти певні дії з посиланням на закріплені в законі принципи права, хоча й

такого роду дії не відповідають нормам писаних юридичних джерел» [14, с. 146].

Із цього випливає те, що принципи права мають більш важливе значення, ніж окремі норми права. Норма права не може суперечити принципам права як основним засадам правового регулювання. Якщо окрема норма суперечить принципам права, то така норма не може застосовуватися і має бути скасована або змінена.

Як справедливо зазначає П.М. Рабінович, «значення принципів права полягає в тому, що вони в стислому вигляді, концентровано відображають найсуттєвіші, соціально-змістовні властивості права, є начебто його квінтесенцією, «обличчям» [10, с. 102].

Що ж до принципу диспозитивності, то його переважно розглядають як одну з найважливіших засад здійснення прав, тобто переважно в процесуальному аспекті, упускаючи при цьому його матеріально-правове значення. З процесуальної точки зору принцип диспозитивності означає можливість учасників процесуальних правовідносин діяти на власний розсуд, вільно розпоряджатися своїми правами. Разом із тим, як вказують предствники юридичної науки, процесуальне право походить від матеріального [9, с. 289]. Однак призначення процесуального права полягає в тому, щоб забезпечити реалізацію норм матеріального права. Така точка зору є загально визнаною в теорії права. У такому випадку процесуальне вираження диспозитивності є похідним від його матеріального змісту.

Однак якщо проаналізувати норми матеріального права, то диспозитивність як одна з найважливіших засад приватного права переважно прямо не закріплена у вигляді норми-принципу. Але до такої ситуації можна застосувати вдало вжите С.С. Алексєєвим формулювання: «Диспозитивність «розчинена» в нормах приватного права. Тобто незважаючи на те, що диспозитивність як принцип права не закріплена в нормах матеріального приватного права, на підставі аналізу норм можна дійти висновку про його існування. Відображення принципу диспозитивності в нормах галузей права, які можна віднести до приватного права, зумовлює спільний для цих галузей диспозитивний метод правового регулювання.

Усе ж певні позитивні зміни щодо закріплення принципу диспозитивності та його елементів у нормах права відбуваються. Частина перша статті 1 Цивільного кодексу України не лише визначає, які саме відносини регулюються цивільним законодавством [15], але й водночас вказує на те, що ці відносини засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників. Про те, який підхід застосовується для врегулювання цих відносин, яким чином ці відносини регулюються, в Цивільному кодексі України не зазначено. Тобто вказано предмет цивільного права, але не вказано метод цієї галузі.

Визначені статтею 1 Цивільного кодексу України юридична рівність, вільне волевиявлення та майнова самостійність учасників цивільних відносин якраз і вказують на застосування певного підходу для врегулювання цивільних відносин, відповідного методу їх правового регулювання. Таким чином і виражений диспозитивний метод правового регулювання в цивільному праві. Саме ці ознаки цивільних відносин є проявами диспозитивності в правовому регулюванні.

У науці цивільного права України диспозитивність віднесена до принципів, які виражають саморегулятивний характер цивільних відносин, а під цим поняттям розуміють можливість вільного вибору варіантів власної поведінки учасниками цивільних правовідносин [16, с. 16].

Таким чином, хоча диспозитивність як певний підхід до правового регулювання цих відносин прямо в нормі права

прямо не названий і належним чином чітко не сформульованих, але його застосування для врегулювання цивільних відносин впливає зі змісту вказаних норм.

У статті 3 Цивільного кодексу України, що визначає засади цивільного законодавства, диспозитивність також прямо не згадується. Водночас у цій статті відображені такі прояви диспозитивності в цивільному праві, як свобода договору та свобода підприємницької діяльності [15].

У статті 6 Цивільного кодексу України розкрито свободу договору через диспозитивність, яка полягає в наступному:

1) сторони мають право укласти договір, який не передбачений актами цивільного законодавства, але відповідає загальним засадам цивільного законодавства;

2) сторони мають право врегулювати в договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, які не врегульовані цими актами;

3) сторони в договорі можуть відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати свої відносини на власний розсуд [15].

У статті 12 Цивільного Кодексу України диспозитивність фактично закріплена як принцип здійснення цивільних прав. Відповідно до частини першої цієї статті «особа здійснює свої цивільні права вільно, на власний розсуд» [15].

У сімейному, земельному, житловому праві подібні норми відсутні, незважаючи на те, що диспозитивність проявляється в цих галузях як їх характерна риса та одна з визначальних засад. У нормах цих галузей також не вказано, який підхід застосовується для врегулювання відносин, які становлять їх предмет.

На відміну від цивільного права, в якому диспозитивність відображена в нормах права (закріплена у статтях Цивільного кодексу України), в кодифікованих та інших нормативних актах, що є джерелами інших галузей, які також можна віднести до приватного права, диспозитивність як одна із засад правового регулювання безпосередньо не відображена, хоча й «розчинена» у тексті статей цих актів.

Відображення диспозитивності в нормах права як шляхом прямого закріплення принципу диспозитивності або окремих його елементів у нормі права, так і шляхом «розчинення» диспозитивності в нормах права є виявом певного підходу до правового регулювання тих чи інших суспільних відносин, а саме диспозитивного методу правового регулювання.

Висновки. Однією з характерних ознак, що виражають сутність приватного права, є диспозитивність. Ця ознака вказує на особливості приватно-правового регулювання. Якщо для приватно-правового регулювання диспозитивність є необхідною, то в публічно-правовому – зведена до мінімуму. Тобто диспозитивність дає підстави розрізняти приватно-правове та публічно-правове регулювання. У правовій науці проявами диспозитивності в приватному праві вважають диспозитивний метод та принцип диспозитивності. Принцип диспозитивності «пронизує» усе приватне право, має багато різноманітних проявів (вільне волевиявлення, свобода договору, свобода тієї чи іншої діяльності, можливість здійснення цивільних прав на власний розсуд тощо). Диспозитивність

також характеризує метод приватного права, особливість якого виражена в можливості суб'єктів самостійно визначати свою поведінку. Отже, диспозитивність є одним із найважливіших принципів приватного права та характеризує метод, яким регулюються приватні суспільні відносини.

Розуміння суб'єктом, який застосовує норму права, того, який саме підхід застосовано для врегулювання тих чи інших відносин, є «ключем» до правильного її застосування. Відсутність норм, які прямо вказують на те, який саме підхід застосовується до правового регулювання тих чи інших суспільних відносин, у багатьох випадках є причиною неправильного застосування норм, які їх регулюють, внаслідок неправильного їх тлумачення. Пряме закріплення принципу диспозитивності у відповідній нормі права виключало б неоднозначне тлумачення багатьох норм права, забезпечувало б суб'єкту можливість реалізації своєї свободи через вільне волевиявлення, самостійне визначення своєї поведінки тощо.

Список використаної літератури:

1. Юридичні терміни. Тлумачний словник / В.Г. Гончаренко, П.П. Андрушко, Т.П. Базова та ін. ; за ред. В.Г. Гончаренка. – К. : Либідь, 2004. – 320 с.
2. Юридична енциклопедія: в 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. – К. : «Укр. енцикл.», 1998. – Т.2: Д-Й. – 1999. – 744 с.
3. Скакун О.Ф. Теорія держави і права / О.Ф. Скакун. – Харків : Еспада, 2006. – 775 с. – С. 354.
4. Комаров С.А., Малько А.В. Теория государства и права / С.А. Комаров. – М. : Издательская группа «Норма-Инфра-М», 1999. – 448 с.
5. Загальна теорія держави і права / За ред. М.В. Цвіка, В.Д. Ткаченка, О.В. Петришина. – Харків : Право, 2002. – 432 с.
6. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави / П.М. Рабінович. – К. : Атіка, 2001. – 176 с.
7. Рабінович П.М. Загальна теорія права та держави: Конспект лекцій / П.М. Рабінович. – Львів : Ред.-вид. від. Львів. ун-ту, 1992. – 90 с.
8. Луць Л.А. Загальна теорія держави та права / Л.А. Луць. – К. : Атіка, 2008. – 412 с.
9. Кельман М.С. Мурашин О.Г. Загальна теорія держави і права / М.С. Кельман. – К. : Кондор, 2006. – 477 с.
10. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави / П.М. Рабінович. – Львів : Край, 2007. – 192 с.
11. Словник української мови, Т. 7 / ред. кол. І.К. Білодід, А.А. Бурячок та інші. – К. : Наукова думка, 1976. – 724 с.
12. Грибанов В.П. Принципы осуществления гражданских прав / В.П. Грибанов // Вестник МГУ. Серия XII Право. – 1966. – № 3. – С. 13.
13. Колодій А.М. Принципи права України / А.М. Колодій. – К. : Юрінком, 1998. – 208 с. – С. 27.
14. Алексеев С.С. Теория права / С.С. Алексеев. – М. : Издательство БЕК, 1995. – 320 с. – С. 224.
15. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року. – К. : Алерта, 2016. – 306 с.
16. Цивільне право України: в 2 т. Т.1 / кол. Авторів ; за ред. Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. – Львів : «Новий Світ – 2000», 2014. – 444 с.